

QARABAĞ ALBAN KATOLİKOSLARININ ALBAN KİLSƏSİNİN QRİQORYANLAŞDIRILMASINA QARŞI MÜBARİZƏSİ TARİXİNƏ DAİR

Ramil NİFTƏLİYEV¹,

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
ramilniftali@rambler.ru*

Xülasə. *Məqalədə Qarabağ alban katolikoslarının alban kilsəsinin qriqoryanlaşdırılmasına qarşı mübarizəsindən bəhs olunur. Alban kilsəsinin erməni kilsəsi tərəfindən qriqoryanlaşdırılması 705-ci il hadisələrindən sonra başlayır. Əsrlər boyu müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilən alban kilsəsi erməni kilsəsinin aramsız hücumlarını cilovlaya bilmişdi. Lakin XIX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaza hücumu və şərq istiqamətində iştahının artması Alban kilsəsinin Eçmiədzinə güzəştə getməsinə səbəb oldu. Alban kilsəsinin əmlakı və tarixi irsi Eçmiədzin kilsəsinin sərəncamına verildi. Beləliklə, Alban kilsəsi Cənubi Qafqaza hücum edən müsəlman hökmdarları tərəfindən deyil, XIX yüzilliyin əvvəllərində xristian dövləti tərəfindən ləğv edildi.*

AÇAR SÖZLƏR: *Qarabağ, Azərbaycan, Alban kilsəsi, Bərdə katolikosu, Xaçın knyazlığı, Gəncəsər monastırı.*

Рамиль Нифталиев

К ИСТОРИИ БОРЬБЫ КАРАБАХСКИХ АЛБАНСКИХ КАТОЛИКОСОВ ПРОТИВ ГРИГОРИОНИЗАЦИИ АЛБАНСКОЙ ЦЕРКВИ

Резюме. *В статье рассматривается борьба карабахского албанского католикоса против григорианизации Албанской церкви. Григорианизация Албанской церкви армянской церковью начинается после событий 705 года. Албанская церковь, сумевшая веками хранить свою независимость, смогла сдерживать непрекращающиеся атаки армянской церкви. Однако в начале XIX века вторжение России на Южный Кавказ, растущие аппетиты России на восточном направлении привели к уступкам Албанской церкви Эчмиадзину. Имущество и историческое наследие Албанской церкви было передано в распоряжение Эчмиадзинской церкви. Албанская церковь была упразднена не мусульманскими правителями, напавшими на Южный Кавказ, а христианским государством, вторгшимся в начале XIX века.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Карабах, Азербайджан, Албанская церковь, католикос Барды, Хачинское княжество, Гянджасарский монастырь.*

¹ ORCID: 0000-0001-5346-443X

Ramil Niftaliyev

ON THE HISTORY OF THE STRUGGLE OF THE KARABAKH ALBANIAN CATHOLICOS AGAINST THE GREGORIANIZATION OF THE ALBANIAN CHURCH

Summary. *The article deals with the struggle of the Karabakh Albanian Catholicos against the Gregorianization of the Albanian Church. The Gregorianization of the Albanian Church by the Armenian Church begins after the events of 705. The Albanian church, which managed to maintain its independence for centuries, was able to contain the incessant attacks of the Armenian church. However, at the beginning of the 19th century, Russia's invasion of the South Caucasus, the growing appetites of Russia in the eastern direction, led to the concessions of the Albanian Church to Etchmiadzin. The property and historical heritage of the Albanian Church was transferred to the disposal of the Etchmiadzin Church. The Albanian church was abolished not by Muslim rulers who attacked the South Caucasus, but by a Christian state at the beginning of the 19th century.*

KEY WORDS: *Karabakh, Azerbaijan, Albanian Church, Catholicos of Barda, Khachin Principality, Ganjasar Monastery.*

Giriş. XIX yüzillik Azərbaycan tarixinin ən gərgin və məşəqqətli dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən istilasının gedişində və işğaldan sonra buraya çarizmin xeyir-duası ilə kütləvi şəkildə xristian əhalinin köçü başlandı. Köçərək gələnlərin böyük əksəriyyəti ermənilər idi. Onların Cənubi Qafqaza könüllü köçməsi erməni kilsəsinin əsrlər boyu gizli həyata keçirdiyi planlamaların tərkib hissəsi idi. Bütün ermənilərin beyinlərini Cənubi Qafqazda “ermənilər üçün dövlət yaratmaq” xülyaları ilə dolduran erməni kilsəsi özünün gələcək planlarını həyata keçirmək üçün düşünülmüş şəkildə müxtəlif uğurlu və uğursuz üsullardan istifadə etdi. Cənubi Qafqazda erməni kilsəsinin qarşılaşdığı ən böyük əngəllərdən biri alban xalqının mənəvi qürur mənbəyi olan Alban kilsəsi olmuşdur. O Alban kilsəsi ki, erməni katolikosları nəhayət 1836-cı ildə öz kilsəsinə birləşdirməklə, kilsənin adını üzərindən götürə bildi.

Azərbaycanda Xristianlığın yayılması. Azərbaycanlıların etnogenezində özünəməxsus yeri olan alban xalqı Qafqazın yerli əhalisi idi. Bu xalqın dilində zəngin ədəbiyyat yaradılmış, tarixi antik dövrün ən məşhur tarixçi və coğrafiyaşünaslarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Minillik Albaniya dövləti (e.ə. IV – e. VII yüzillikləri) Azərbaycanın dövlətçilik tarixində dərin iz buraxmış, onun yaratdığı irs sonrakı Azərbaycan dövlətlərinin həyatında da mühüm rolunu davam etdirmişdir.

Dünyada erkən Xristianlığı qəbul edən xalqlardan biri də albanlar olmuşdur. Alban kilsəsi² (Xristianlıq 313-cü ildən dövlət dini olmuşdur) meydana gəldikdən sonra albanların və Albaniyanın həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Alban kilsəsi Albaniyada dövlətin mövcudluğu şəraitində siyasi dəstək görmüş, cəmiyyət həyatında geniş nüfuza malik olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində Xristianlıq İsanın şagirdləri –həvarilər Faddey, Yelisey və Varfolemeyin təbliği ilə 54-cü ildən başlayaraq yayılmışdır. İlk çağlar sürətlə

² Xristianlığın ermənilərə nisbətən albanlar arasında daha erkən yayılmasını yerli mənbə olan “Alban tarixi” əsərində erməni katolikosu Avraamın albanlara ünvanlanmış məktubu sübut edir: “Bizimkindən əzəli olan alban [patriarxi] taxtı əvvəllər bizimlə (ermənilərlə) həmfikir idi”. Başqa bir misal: “Yunan təqviminin 43-cü ilində albanların Xristianlığı qəbul etməklə maariflənməsindən 270 il sonra ermənilər də maarifləndilər”.

yayılan Xristianlıq Parfiya hökmranlığı dövründə Şərqdə böyük uğurlar qazanmış, lakin sonralar hakimiyyət başına gəlmiş Sasanilər sülaləsinin düşmənçilik siyasəti iki əsrin nəticələrini heçə endirmişdir. Xristian dini ölkədə yalnız IV yüzillikdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilmişdir. Bu, Xristianlığın Yaxın və Orta Şərq ölkələrində ümumi təntənəsi, onun Roma imperiyasındakı qələbəsi ilə bağlı idi.

Qarabağda Şuşa şəhərindən bir qədər şimalda yerləşən Amarasda IV yüzillikdə Maarifçi Qriqoris tərəfindən tikintisinə başlanılan monastır onun oğlu Müqəddəs Qriqori tərəfindən başa çatdırılmışdır. Bu monastır uzun müddət alban katolikoslarının iqamətgahı olmuşdur. Albaniya çarı Urnayr Müqəddəs Qriqorisin yanına gedərək Xristianlığı qəbul etdikdən sonra bu din albanların müstəqil dininə çevrilmişdir [1, s.29]. Amaras monastırı albanların ilk xristian dini məbədi olmuşdur.

IV yüzilliyin sonuna yaxın Albaniyada artıq özünəməxsus müəyyən subordinasiyası olan kilsə iyerarxiyası təşəkkül tapmışdı. Bu da alban ruhanilərinə alban kilsə başçısının təsdiqolunma mərasimini özü keçirməyə imkan verirdi [1, s.191].

Bu dövrdə hakim zümrənin siyasi və kilsə münasibətlərində təsiri əhəmiyyətli dərəcədə böyük idi. Ruhanilər və varlı əyanlar bütün alban kilsə yığıncaqlarında daim yaxından iştirak edirdilər. Albaniyanın bir çox patriarxi hakim sülalənin ruhani nümayəndələrindən seçilirdi. Arşaki hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə hökmdar Asuagenin və alban patriarxi İyereminin yardımı ilə “Tövrat” və “İncil”in, “Liturgiya”³ (xristianların əsas ibadət ayini) və başqa dini kitabların tərcüməsi üzrə uğurlu işlər görülməsi, Alban kilsə qanunlarının qəbulu Xristianlığın sürətlə yayıldığını göstərirdi. Albaniya çarı III Vaçaqanın, ölkənin görkəmli din və dövlət xadimlərinin iştirakı ilə 488-ci ildə keçirilmiş Aluen məclisindən sonra xristian memarlığı üslubunda məbədlərin inşası geniş vüsət almışdır. III Vaçaqanın (487-510-cu illər) hakimiyyəti dövründə Albaniyada 300-dən çox kilsə və məbəd tikilmişdir.

Katolikosluğun Bərdəyə köçürülməsi. Albaniya katolikosluğunun mərkəzi əvvəllər Qəbələ şəhərində, sonralar isə Çola (Dərbənd) şəhərində olmuşdur. Katolikosluğun taxtı 551-ci ildə⁴ (patriarxinin) mərkəzi Çoladan Bərdə şəhərinə köçürüldü və dövrünün tanınmış din xadimi Abbas “Albaniya, Lpina və Çola katolikosu” titulu daşımaqla Alban katolikosluğunun patriarxi elan olundu [1, s.83]. VI yüzilliyin ortalarında Albaniya ərazisində Xristianlıq elə geniş şəkildə yayılmışdı ki, artıq Amaras katolikosunun rəhbərliyi altında bir neçə yepiskop kafedrası da fəaliyyət göstərirdi [4, s.53-54]. VII yüzilliyin ortalarına yaxın ölkədə 30-dan artıq monastır olmuşdur. Ümumilikdə, V-VIII yüzilliklərdə Albaniyada Qəbələ, Qaşua, Yeuta, Amaras Tsri, Balasakan, Şəki, Girdiman, Mets-Koqman, Mets-İrank, Haband, Bərdə kimi yepiskopluqlar olmuşdur.

3 Erməni tarixçiləri albanlar və iberlər üçün əlifbanın Mesrop Maştos tərəfindən tərtib olunduğunu sübut etməyə çalışırlar [2, s.228]. Məlumdur ki, e.ə. IV əsrdə meydana gəlmiş Albaniya dövlətinin öz əlifbası olmuşdur. Bunu həmin dövlətin qonşu dövlətlərlə apardığı rəsmi yazışmalar tələb edirdi. Odur ki, “İncil”in və digər kitabların alban dilinə tərcüməsi üçün albanlar arasında kifayət qədər bacarıqlı və savadlı mütəxəssislər olmuşdur. Erməni dilinin əlifbasına gəldikdə isə onun Mesrop Maştos və ya erməni dilinə gözəl bələd olan və bu dil haqqında kifayət qədər biliyə malik olan XVII əsrin sonu – XVIII yüzilliyin əvvəllərində yaşamış missioner Tomas-Çarlz Fleurinin yazdığı kimi, “İstanbul patriarxi İohan Zlataust tərəfindən yaradıldığı” barəsindəki məlumatı [3] erməni əlifbasının müəllifinin kimliyini şübhə altına alır.

4 Musa Kalankatlının, Mxitar Qoşun, Gəncəli Kirakosun və digər alban müəlliflərinin sonralar erməni dilinə tərcümə olunmuş əsərlərindəki “erməni kilsə” ilinin, əslində Albaniya patriarxlığının Bərdəyə köçürüldüyü və Alban katolikosluğunun “Albaniya, Lpina və Çola katolikosu” titulu daşımağa başladığı ilin olması daha çox məntiqli uyuşdur. Belə ki, erməni din xadimlərinin və erməni tarixçilərinin “erməni kilsə” ili kimi qəbul etdikləri 551-ci ildə ermənilərin tarixində əlamətdar hadisənin baş vermədiyini nəzərə alsaq, miladi-hicri təqvimində olduğu kimi, 551-ci il miladi-alban ilinin fərqi odur ki, onlar bunu albanlardan mənimsəmişdilər.

Albaniya ərazisinin Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil edilməsi (VII-IX yüzilliklər), İslamın tədricən yayılması və Albaniya dövlətinin ləğvi erməni və gürcü kilsələrindən fərqli olaraq, Alban kilsəsi üçün mürəkkəb vəziyyət yaratdı. Bu şəraitdə Alban kilsəsinin konfessional fəaliyyət dairəsi ərazi baxımından məhdudlaşmışdı. Bu vəziyyətdən istifadə edən erməni-qriqorian kilsəsi qılığına girdiyi Xilafətin siyasi hakimiyyətindən istifadə edərək Alban kilsəsinə qarşı təzyiqlərə başladı.

Alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilməsi. Ərəb xilafətinin gücləndiyi bir vaxtda erməni kilsəsi ona sığına bilmişdi. Varaz-Trdatın Albaniya üzərinə qoyulmuş vergilərin azaldılması xahişi üçün Konstantinopola gedərkən (699-cu ildə) girov kimi orada saxlanılması (704-cü ilədək) və ölkənin hökmdarsız qalmasından istifadə edən erməni kilsəsinin başçısı İlya Şərqi ən güclü kilsələrindən biri olan Alban kilsəsinə öz təsir dairəsinə almaq planlarını həyata keçirdi. Bu məqsədlə o, 705-ci ildə Albaniya katolikosunun Bizans imperatoru ilə sazişə girərək ibadətlərində imperatorun adının çəkildiyi və ruhaniləri onun etiqadına qoşulmasına məcbur edildiyi barədə “dünya fatehi əmirəlmöminin Abdulla Əbdülməlikə” məktub yazdı və ondan “albanlar arasındakı dinin erməni dininə uyğun şəkildə dəyişdirilməsi” ilə bağlı əmrini ala bildi.⁵ İlya ona verilən bu səlahiyyətdən istifadə edərək Alban katolikosu Nersesi xalqın gözü qarşısında alçaltdı. Zəncirlənən və ona işgəncələr verilən Nerses tezliklə öldü. Bundan sonra İlya Bərdə şəhərində Albaniya kilsə qurultayını çağıraraq erməni kilsə qanunlarının Albaniya kilsəsi tərəfindən icrasını tələb etdi [1, s.187-192]. Həm də erməni kilsəsinin fitnəsi ilə bu zaman Albaniyanı idarə edən mömin knyaz Şeron hakimiyyətdən kənarlaşdırılmışdı. Belə ki, xəlifə Əbdülməliyin göstərişi ilə Məhəmməd ibn Mərvan həmin vaxt Bərdəyə gəlmiş, Albaniyanın mehranilər sülaləsindən olan hökmdarı Şeronu özü ilə Xilafətin paytaxtı Şam şəhərinə apararaq orada edam etdirmişdi (705-ci ildə) [6, s.85]. Onunla birlikdə aparılan 800 nəfər alban əsilzadə-zadəgan isə Naxçıvanda kilsələrə doldurulmaqla yandırılmışdı [7, s.IV].

Bu hadisə Albaniya dövlətinin mövcudluğuna böyük zərbə vurdu və alban kilsəsinin erməni kilsəsindən asılılığa salınmasının başlanğıcı oldu.⁶ Erməni kilsəsi əvvəllər də alban kilsəsinə özündən asılı vəziyyətə salmaq istəmişdi, lakin Alban Katolikosluğu buna qəti etirazını bildirmişdi [1, s.90].

Sisakan kilsəsi. IX yüzillikdə Alban Sisakan (Sünik) knyazlığının yaranması Ərəb Xilafətinin dağılmasından sonra Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrin, yəni dövlətlərin və ya siyasi qurumların meydana gəlməsi ilə müşahidə olunan prosesin tərkib hissəsi idi. Sisakan (Sünik) kilsəsi fəaliyyətinə başladığı dövrdən Albaniya patriarxlığına tabe olmuş və M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Sünik ölkəsinin kilsə yepiskopları Albaniya patriarxları tərəfindən təyin olunurdular [1, s.92].

Gəncəsər kilsəsi. Alban Sünik knyazlığı dağıldıqdan sonra XII yüzilliyin sonlarında Xaçın Alban knyazlığı yarandı. Xaçın knyazlığının mərkəzi Xaçınçay ətrafı və Tərtər çayının bir hissəsini əhatə edirdi. Xanbəyin nəvəsi Vasakın oğlu Həsən Calalın (1215-1261) hökmranlıq etdiyi illəri Xaçın knyazlığının iqtisadi, siyasi və mədəni intibahı dövrü kimi qiymətləndirmək

⁵ Halbuki, İlyadan əvvəl erməni katolikosu olmuş III İsaak özü Bizans imperatoru II Yustianla danışıqlara gedərək xalkidonluğu qəbul etmişdi [5, s.6].

⁶ Erməni dili rəsmi kilsə dili olduğundan alban tayfalarının dillərində olan, alban əlifbası ilə yazılmış bütün dini kitabların, salnamələrin, epiqrafik yazıların məhv edilməsinə başlandı.

olar. Bu yüksəliş şəhər tikintisində və memarlıqda, sitayiş qurğularının yaradılmasında, habelə elm və ədəbiyyatda öz əksini tapırdı. Bu dövr alban dirçəlişi dövrü idi.⁷

Xaçın knyazları Alban kilsəsinin müstəqil olduğunu bəyan etmək üçün nəinki knyazlıq ərazisində, habelə Sünikdə kilsə və monastirlərin inşasına və təmirinə başladılar. Kəlbəcər rayonu ərazisində, Tərtərçayın sol sahilində yerləşən, xalq arasında Xudavəng - “Tanrı məbədi” kimi tanınan monastır kompleksi Xaçın knyazlarının birinci dini mərkəzi olmuşdur. Xaçın knyazlığının metropoliyasına çevrilən bu abidənin inşası müxtəlif dövrlərə aiddir. Burada ilk dəfə VI-VII yüzilliklərdə kilsə ucaldılmışdı. Monastırın ən möhtəşəm məbədi hesab olunan 4 sütunlu Arzu xatun məbədi 1211-ci ildə tikilmişdir [8, s.56].

Həsən Calalın knyazlığı dövründə, 1183-cü ildə inşa edilən monastirlərdən biri də Vagand monastiridir. Monastırın yanında knyaz Calalın keçmiş qərargahının yerləşdiyi Akanas qalası ucalırdı [8, s.43].

Həsən Calalın “Albanların taxt-tac kilsəsi” adlandırdığı Gəncəsər baş kilsəsi 1216-cı ildən 1238-ci ilədək alban katolikosu patriarx Nersesin məsləhəti ilə inşa edilmişdi. Qarabağın Ağdərə bölgəsinin Vəngli kəndində yerləşən Gəncəsər monastırı və ya Ağvəng kompleksi XIII yüzilliyin alban memarlığının gözəl incisi idi [4, s.54].

Həsən Calalın qardaşı, həmin dövrə baron titulu daşıyan Proş Sünikin Qekark əyalətində Başkənd kəndindən 4 verst şimal-şərqdə yerləşən Başkənd monastırını [8, s.38], Şirakdakı Keçarus monastırını [5, s.39], Sünikin Vaiots-dzor əyalətindəki Martiros kilsəsini [8, s.97], Proşun oğlu Papak isə Sünikin Qekarkun əyalətindəki Əyrikilsə monastırının sovmələrindən (kiçik kilsə) birini inşa etdirmişdi. Bundan əlavə, XIII yüzillikdə “aqovanlı katolikos” Ovanes tərəfindən Müqəddəs İakov (Medzaran) monastırı [8, s.93], Xatra (Xatirə) kilsəsi [8, s.93] tikilmişdi. Mxitar Qoşun iqamətgahı olmuş Qetak monastırının tikintisinə Həsən Calalın əmisi Vaxtanq maliyyə yardımı göstərmişdir [9, s.408].

1240-cı ildə Alban kilsəsi katolikosunun iqamətgahı Gəncəsər monastırına köçürüləndən sonra iyulun 22-də Rəbbin dəyişilməsi bayramı günü 700-ə yaxın din xadiminin iştirakı ilə yeni kilsənin inşa mərasimi keçirilmişdir. Bu mərasimdə tarixçi Gəncəli Kirakos da iştirak etmişdi. O, gördüklərini kitabında təsvir etmişdir [10, s.171]. Bu, Alban kilsəsinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı idi.

Erməni kilsə mərkəzinin Eçmiədzinə köçürülməsi və Alban kilsəsi. N.Vartapetovun qeyd etdiyi kimi, “həmişə özü üçün yeni şəraitə uyğunlaşmağı bacaran, siyasi vəziyyətdən asılı olaraq, Səfəvilərə, sonra da rus çarına qulluq göstərən, vaxtilə həmin qaydada hərəkət edib Bizans imperatorları, İrənin Sasani şahları, ərəb xəlifələri, monqollar və digərləri qarşısında baş əymiş” [11, s.129] ermənilərin kilsə mərkəzinin 1441-ci ildə Eçmiədzinə (Vaqarşapat) köçürülməsi, yeni şəraitdə Azərbaycan Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501) və Səfəvi (1501-1736) dövlətlərinin yaratdığı imkanlardan istifadə etmələri onların iqtisadi və dini mövqələrini gücləndirdi. Bu da erməni kilsəsinin alban kilsəsinə təsir göstərməsi baxımından növbəti dəfə əlverişli şərait yaratdı.

7 Həsən Cəlal Keçaruk kitabəsində (1248) “Xoxanaberd və Xaçının hökmdarı”, Vaçar kitabəsində (1229) və Gəncəsərdəki vardapet Vardanın yazısında (1243) “Xaçın hökmdarı”, həyat yoldaşı Haqbətin qəbir daşı üzərindəki yazıda “Xaçın knyazı”, qızı Mina xatunun Xatradakı yazısında, 1248-ci ildə Gəncəsərdə onun adına həkk olunmuş yazıda və Vaqahasdakı katolikos Konstantinin yazısında “böyük knyaz”, 1296-cı ilin qızı Mina xatunun Amaqu Noravəngdəki yazısında “Albaniyanın böyük sərhəd müdafiəçisi”, qızı Mina xatunun Gəncəsərdəki yazısında (1280) “Knyazlar knyazı Xaçın hökmdarı”, Sumbatın adına Mesarank monastırında həkk olunmuş yazıda və Aracazorda Calal Həsənin oğlunu “Xaçın və Arran knyazı” adlandırdığı yazıda “çar”, Amaqu Noravəngin digər yazısında “Albaniya çarı” kimi təqdim olunur [9, s. 430].

Erməni kilsə mərkəzi Eçmiədzin köçürüləndən 21 il sonra Xaçın knyazlığı siyasi hökmranlığını itirdi. Görünür burada yenə də erməni fitnəsi öz işini görmüşdü. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Gəncəsinin fəaliyyətinə toxunmadı, lakin 1462-ci il avqustun 6-da Ovanesin patriarxlıq hüququnu tanıyan fərman imzaladı [12, s.90]. Həsən Calalın nəslə Qaraqoyunlu Cahanşahdan “məlik” titulu aldı.

Azərbaycan Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501) və Səfəvi (1501-1736) şahlarının xristianlara mülayim münasibəti bu dövlətlər daxilində başqa dinlərin toxunulmazlığına və tolerantlığa dəlalət edirdi. 1462-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın arvadı Bəyim xanımın [13, s.166-167], 1487-ci ildə Ağqoyunlu hökmdarı Yaqubun [14, s.171-172] Gəncəsər katolikoslarının adına verdiyi fərmanlar bunu bir daha sübut edir.

XVI yüzillikdə Xaçın Azərbaycan Səfəvilər dövlətində Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə inzibati ərazi vahidi kimi daxil oldu. Bu ərazilər Səfəvilərin tərkibində olduğu müddətdə Alban kilsəsi yenə də müstəqil olaraq qalırdı. 1511-ci ildə I Şah İsmayıl (1494-1524) Gəncəsər monastırının fəaliyyətini davam etdirməsinə icazə verdi [12, s.76-77]. Səfəvi şahı I Təhmasibin 1570-ci il [15, s.186-187], şah I Abbasın 1606-cı il [16, s.315-316] və 1607-cı il [17, s.316-319], şah Səfinin 1634-cü il [18, s.341], şah II Abbasın (1642–1666) 1652-ci il, şah Süleymanın 1675-ci il, şah Sultan Hüseynin (1694–1722) 1700-cü il fərmanları Gəncəsər katolikosluğunun fəaliyyətinə toxunmamış və onların ənənəvi şəkildə idarə olunmasına əlverişli şərait yaratmışdı [12, s.76-77]. Şah Süleyman hətta 1691-ci ildə “Üç yeniyyətə” katolikosluğunun açılmasına icazə vermişdi. Bütün bunlar Qarabağ-Gəncə bəylərbəyliyi ərazisində dağınıq halda olan xristian albanların Alban kilsəsi ətrafında toplaşmasına əlverişli şərait yaratmışdı.

XVII yüzilliyin sonu – XVIII yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaranmış qeyri-sabitlik albanları özlərinə “havadar” axtarmağa vadar edirdi. Səfəvilərin len sahibi (aldığı mülkə görə mülkədar-feodaldan asılı olan vassal – müəllif) olan məliklər səfəvi ağalığından tamamilə qurtulmaq və özlərinin müstəqil dövlətini bərpa etmək üçün gizli şəkildə Yesainin katolikosu olduğu Gəncəsər monastırına toplanaraq müzakirələr aparmağa başladılar. Avropadan kömək istəyən Qarabağ albanlarının Venesiya, Paris, Vyana və Düsseldorfə göndərdikləri İsrail Orinin nümayəndə heyəti əliboş qayıtdı [19, s.12].

Alban əhalisi arasında azadlıq ideyalarına rəhbərlik edən Gəncəsər monastırının katolikosu Yesai və habelə Qarabağ məlikləri öz nəzərlərini Rusiyaya çevirdilər. Sənədlərin birində göstərilirdi: “Gəncə yaxınlığında tikilmiş Gəncəsər monastırının patriarxı Yesai ilk olaraq Rusiya ilə münasibətlər qurmaqla elçilərini oraya göndərmək” təklifini ortaya atdı [20, v. 46 arx.].

Alban katolikosu və məliklər Rusiyaya elçilərinin göndərilməsində əvvəlcə tərəddüd etsələr də, sonralar onların “azadlıq proqramı”nın Rusiyanın köməyi ilə reallaşdırılmasına əmin olan katolikos Yesai bu işə bilavasitə özü başçılıq etməyə başladı. Bununla da Gəncəsər monastırı I Pyotra məktublarını tərtib edən və elçilərini Rusiyaya göndərən qərargah məntəqəsinə çevrilmiş oldu. Gəncəsər monastırının katolikosu başda olmaqla Qarabağ məliklərinin ilk dəfə Rusiyaya göndərdiyi elçilərinə də İsrail Ori başçılıq etmişdi [21, s.717-722]. Gəncəsər taxtı Eçmiədzin katolikosunu birgə mübarizə aparmaq üçün onlara qoşulmağa dəvət etdi. Eçmiədzin katolikosu Səfəvi İranında və Osmanlı Türkiyəsində onlara qarşı şübhə və qəzəb yaranacağını

bəhanə edərək, onun təklifini rədd etdi [22, s.6-7]. Gürcü katolikosu və hakimləri isə birgə mübarizə aparmaq təklifini qəbul etmişdilər. 1712-ci ildə albanlar və gürcülər I Pyotr ilə hərbi-siyasi ittifaq bağladılar (bu ittifaqda iştirakına görə gürcü çarı VI Vaxtanq 1723-cü ildə şah tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı). I Pyotru Xəzər dənizi sahillərinə gətirənin erməni kilsəsinin iyerarxiyası olan ali ruhani hakimiyyətinin oturduğu Eçmiədzin katolikosu deyil, Gəncəsər monastırının katolikosu olduğunu G.A.Ezov etiraf etməli olmuşdu [23, s.1].

Müxtəlif sənəd toplularında Gəncəsər alban katolikoslarının I Pyotra ünvanladığı çoxlu məktublar (əsl deyildir) saxlanılır. Bu məktubları gürcü şairi İ.Q.Çavçavadzenin “ağızdolusu təriflədiyi” G.A.Ezov rus dilinə tərcümə etmişdi. Ona görə də həmin məktublara G.A.Ezov tərəfindən bilərəkdən əl gəzdirilməsi qənaətinə gəlmək olur. G.A.Ezov tərcümə etdiyi məktublarda “ağvan” sözünü “erməni” sözü ilə dəyişməklə özünün əsl erməni olduğunu göstərirdi. Lakin tərcümə etdiyi bütün məktublarda o, “ağvan” sözünü “erməni” boyası ilə örtə bilmədi. Belə ki, həmin məktubların çoxunda yazılmış “biz uti millətindən olan ağvanlarıq” ifadəsini dəyişə bilmək iqtidarında deyildi.

Bu sənədlərdən birində alban katolikosları Yesai və Nersesdən bəhs edildiyi halda, kitabın tərtibçisi G.A.Ezov (1835-1905) 249 sayılı sənədin adında onları erməni katolikosları adlandırmışdır. Halbuki məktubda deyilir ki, “Biz, Sizin kiçik xidmətçilər, Aqvan torpağının patriarxları İsay (Yesai) və Nerses və Əlahəzrətin qulluqçuları yüzbaşılar bununla möhürlərini basdılar” [24, s.282].

Gəncəsər kilsəsinin güclənməsi. Qarabağ xanları dövründə də alban katolikoslarının hüquqlarına toxunulmadı, onlar Eçmiədzin katolikosluğundan qorunurdu. Qarabağ xanları alban katolikoslarına qarşı bir növ Səfəvi şahlarının siyasətindən çıxış edirdi. XVIII yüzilliyin ikinci yarısında Gəncəsər taxtı o dərəcədə güclənmişdi ki, hətta Həştərxan yeparxiyası Eçmiədzin yurisdiksiyasından çıxaraq, Gəncəsər katolikosunun tabeliyini qəbul etmişdi. Bundan narahat olan katolikos Simeon (1763-1780-cu illərdə taxtda olmuşdur) yepiskopların iclasını çağırırdı və arximandrit Davidi Peterburq sarayına göndərməyi qərara aldı. İclasda 1766-cı il 1 avqust tarixli xüsusi etimadnamə məktubu hazırlanmışdı [23, s.5]. Bu iclasa dəvət olunan alban katolikosu, iclasa qoşulmaqdan imtina etmişdi. Bundan hiddətlənən Simeon yazırdı: “Aqvan xalqı haradadır və Aqvan katolikosu kimlərin katolikosudur, Qəndəhar və Persiyada yaşayan aqvanlar Türkiyə biddətlərinə məxsusdur, indi aqvanların ölkəsində kimlər yaşayır, erməniləşmişlər və qriqoryan dininə məxsus olanlar. Onların katolikosları həmişə Eçmiədzin katolikoslarına müti olublar və heç vaxt bizə qarşı çıxmayıblar. Son üç ildə onların patriarxatı iki hissəyə bölünəndə biz onların gəlirlərinə qadağa qoyduq. Onların yeparxiyası olan Aqvan vilayəti bizə tabe olmaqdan imtina edirsə, bu, biabırçılıq olardı” [23, s.58].

I Pyotrdan sonra Cənubi Qafqazda təsirini artırmağa çalışan II Yekaterina gözdən düşən erməni kilsəsinin nüfuzunu gücləndirmək və gələcək işğallarında ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmək məqsədilə 1768-ci il iyunun 30-da erməni xalqına ali fərman verdi [25, s.4-5]. Fərmana görə, Eçmiədzin kilsəsinin hakimiyyəti Rusiya ərazisində olan bütün erməni kilsələrinə yayılırdı.

Bu da səbəbsiz deyildi. Belə ki, 1764-cü ildə II Yekaterina saray zərgəri Y.Pozyeyə sınaq portreti üçün qiymətli çərçivə hazırlamaq işi tapşırırdı. İş başa çatdıran zərgər iş müqabilində 5500 rubl alaraq, dərhal vətəninə, Cenevrəyə qayıtdı. Lakin çərçivəni bəzəyən tac II Yekaterinanın

xoşuna gəlmədi. Portretin yenidən düzəldilməsi işi İ.L.Lazarevin zərgərlik emalatxanasına tapşırıldı. Burada tac götürülərək 140 ədəd almazla bəzədildi və onun qiyməti 9000 rubl oldu. Bu iş II Yekaterinanın çox xoşuna gəlmişdi. Lakin Y.Pozye Peterburqa qayıtmadığı üçün İ.L.Lazarev saray zərgəri təyin edilmişdi [26, s.19]. Görünür, 1768-ci il iyunun 30-da erməni xalqına ali fərmanın verilməsində İ.L.Lazarevin təsiri olmuşdur.

Saray bankiri olmuş İ.L.Lazarev böyüklüyünə görə dünyada üçüncü hesab olunan 194 3/4 karatlıq almazı çariçə II Yekaterinaya knyaz Q.Q.Orlovski vasitəsilə ucuz qiymətə satmaqla [27, s.348-349; 28, s.368] çar ailəsinə daha da yaxınlaşa bilmişdi. Bu hadisədən sonra İ.L.Lazarevin karyerası daha da artdı. 1768-1774-cü illər Rusiya-Osmanlı müharibələri dövründə İ.L.Lazarev hökumət dairələrində şərq məsələləri üzrə məsləhətçi qismində çıxış edirdi.

XVIII yüzilliyin sonlarında Eçmiədzin ermənilərinə nisbətən Qarabağ albanlarının Rusiyaya münasibətdə təsirli üstünlüyü hiss olunacaq dərəcədə yuxarı olması, hətta Eçmiədzin patriarxlığına alban əsilli arxiyepiskopun keçməsi reallığı da yaranmışdı. G.A.Ezovun "Eçmiədzinin rus hökuməti ilə münasibətləri" adlı broşürünə istinad edən V.L.Velişko yazırdı: "XVIII yüzilliyin sonlarında Eçmiədzin katolikosunun ümumxalq seçkisi prinsipinin əksinə olaraq, bu kafedraya yalnız Eçmiədzin ruhaniləri tərəfindən seçilmiş arxiyepiskop Qukas (Lukas) oturdu. Konstantinopol erməni patriarxı Zaxariyaya protest etdi. Qukas ona mehriban məktub yazdı, bu zaman isə Konstantinopol erməni icması türk hökumətindən Zaxariyanın vəzifəsindən götürülməsini xahiş etdi. Cənab Ezovun göylərədək mədh etdiyi Qukasın tələskənliyi onunla izah edilir ki, Eçmiədzin taxtına Alban (Şuşa şəhəri yaxılığında Gəncəsər monastırı) patriarxı İsrailin seçilməsindən yaxa qurtarmaq lazım gəlmişdi. Söhbət müstəqilləşən Alban patriarxlığına zərbə vurmaq və teokratik mütləqiyyət yaratmaqdan gedirdi" [29, s.79].

Rusiyanın şərq siyasəti və Alban kilsəsi. Rusiya Cənubi Qafqazda albanlardan və gürcülərdən yararlanaraq "xristianları müsəlmanların zülmündən xilas etmək" şüarı ilə çıxış edərək buraya soxulmaq üçün bəhanə əldə etdiyi kimi, İstanbulu imperiyanın mərkəzi olmasını arzulayan Rusiya çarları Osmanlı imperiyasına da soxulmaq üçün Osmanlı dövlətində yaşayan ermənilərdən istifadə etməyə başladı. Bununla da imperiyanın bu yönündəki fəaliyyəti bəhrəsini verməyə başladı. Belə ki, Rusiyanın İstanbuldakı elçisi Tomar 1801-ci ildə mərhəmət hissilə Eçmiədzin başçısı Qukasın Rusiyanın köməyi ilə öz millətini bərpa etməyə çalışdığını qeyd edirdi [29, s.80].

Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələr, Gəncənin işğal edilməsi, Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanları ilə "Kürəkçay" müqavilələrinin bağlanması nəticəsində Alban kilsəsinin və məliklərin müstəqil qüvvə kimi siyasi rolunu azaltdı. İrəvan xanlığına qarşı yürüşlər isə Eçmiədzinə diqqəti yenidən artırdı. Bu yürüşlərin uğursuz olması gələcəkdə İrəvan ermənilərindən daha geniş istifadə olunmasını zəruri etdi. Buna görə də Eçmiədzin ətrafında siyasət davam etdirildi. İndi Rusiyanı Cənubi Qafqazın xristian alban əhalisi deyil, ermənilər maraqlandırır. Belə vəziyyət Qarabağ albanları üzərində ermənilərin təsirinin daha da artmasına şərait yaradırdı. XIX yüzilliyin əvvəllərində Eçmiədzin katolikosu ilə rəqabət aparın, bəzən də tamamilə ondan ayrı mövcud olan Alban patriarxlığı xarici katolikosun nəfəsə əvvəlcə sıxışdırıldı, sonra isə Qarabağ və Gəncənin birləşdirilməsi ilə xəlvəti ləğv edildi, eskomasiya (məharətlə mənimsəmək və ya xəlvəti dəyişmək) olundu [29, s.79].

Alban taxtları yeni yaranmış bu situasiyanı kifayət qədər qiymətləndirə bilmədilər, onlar əvvəlki kimi hərəkət etməkdə davam edirdilər. Cənubi Qafqazda Gürcüstan dövlətini yaratmağa çalışan A.P.Sisianov tərəfindən Yelizavetpol xristian icmasına rəhbərliyin Tiflis apxiyepiskopuğuna verilməsi [30, s.672] patriarx İsrailin narazılığına səbəb olmuşdu. Həm də erməni katolikoslarının xeyrinə sıxışdırılan Alban patriarxı İsrail 1806-cı il 19 avqust tarixli məktubunda Qudoviçə yazırdı: “Alban vilayəti (Qarabağ, Yelizavetpol, Şəki və Şirvan) onun yeparxiyasına daxildir və həmişə tamamilə onun xüsusi səlahiyyətində olmuşdur. Amar patriarxlığından asılı olan keçmiş Ararat patriarxlığının ona heç bir aidiyyəti yoxdur. Qaydalara görə Yelizavetpol (xristian) icmasının xahişi ilə indi də onların yanında və 40 ildən çoxdur ki, onların monastırları və yeparxiyalarına layiqincə patriarxlıq etmişəm. Lakin indi rəhbərliyin əmrinə əsasən guya onlar (Yelizavetpol xristian icması nəzərdə tutulur) Sisianov tərəfindən Tiflis apxiyepiskopu İoanın idarəçiliyinə verilmişdir. Ona görə də xahiş edirəm ki, həmin əraziyə rəhbərliyi mənə qaytarasınız” [31, s.79-80].

Qarabağ patriarxı İsrail onun xahişinə baxılmadığı üçün [32, s.368] ruslara qarşı üsyan etmişdi. O, Yelizavetpol albanlarına vergi yığanlara qarşı çıxmağı tapşırırmışdı. Belə ki, onun əmrinə əsasən 500-ə yaxın yerli albandan vergi yığmağa göndərilən yepiskop Minas daşa tutulmuşdu. Buna görə İsrail Yelizavetpoldan qovulmuşdu və geri qayıtmağa icazə verilmirdi [33, s.80-81].

Patriarx İsrailin ölümündən sonra Gəncəsəri Eçmiədzinə birləşdirmək xahişi ilə Eçmiədzin apxiyepiskopu İoannes Qudoviçə müraciət etdi. Onun təqdim etdiyi məktubda yazılırdı: “...titulyar Aqvan patriarxı İsrailin ölümündən sonra bizim dünyasını dəyişmiş Danilin arzusu nəzərə alınaraq, diyarda yaşayan bütün erməniləri mənim tabeliyimdə birləşdirməyi imperatordan rica etməyinizi xahiş edirəm” [34, s.81].

İsrailin ölüm xəbərini alan Sərkis qardaşı oğlu vardapet Bağdasarı Gəncəsərə yola saldı. Bağdasar qısa müddətdə Gəncəsər monastırını qaydaya salmalı idi. İbrahimxəlil xanın hədələrindən ehtiyat edərək ruslar tərəfindən işğal olunmuş ərazidəki Axpət monastırında yeparxiya yepiskonu olmuş Sərkis Həsən Calal bir ruhani olaraq alçaldılırdı. O, bununla bağlı Qudoviçə yazdığı məktublarda birində məlumat verirdi [35, s.401-402]. Qudoviçdən mənfi cavab alan arxiyepiskop Sərkis, rusların ona olan etimadsızlığını anlayaraq ruslara qarşı itaətsizlik göstərməyə başlamışdı [36, s.425-426]. Həm də Yelizavetpol “erməniləri” alçaldılırdı. Belə ki, Yelizavetpolun “erməni əhalisi”nin kovxa Bədəl Apriumovun vəzifəsinin əlindən alınması haqqındakı şikayətinə [37, s.445-446] cavab olaraq Qudoviç onu çalışqan xidmətinə görə gümüş medalla təltif etmişdi [38, s.446].

Axpət monastırında 12 il qalan katolikos Sərkis Həsən Calal 1812-ci ildə Gəncəsərə qayıdaraq Alban katolikos taxtını ələ keçirə bildi. Qarabağa qayıdandan sonra Sərkis dərhal özünü Alban katolikosu adlandırdı və katolikosluq hüquqlarından istifadə etməyə başladı. Katolikos Sərkis Gəncəsərə qayıdandan sonra onunla Eçmiədzin arasında yeni bir mübahisə baş verdi. Bunun səbəbi katolikos Sərkisin hələ Gürcüstanda olan zaman Eçmiədzinə gedərək kömək istəyəndə katolikos möhüründən əl çəkəcəyi təqdirdə köməyin göstəriləcəyi cavabını alması idi. Məcburi şəkildə buna gedən Sarkis Eçmiədzinin şərti ilə razılaşmalı olmuşdu. Bundan sonra o, Axpət monastırına apxiyepiskop təyin edilmişdi. Sərkis həmçinin P.D.Sisianova da müraciət edərək onu Axpət monastırının arxiyepiskopu kimi təsdiqləməyini xahiş etmişdi [39,

s.284]. Eçmiədzinin şərtləri ilə razılaşmasına baxmayaraq, arxiyepiskop Sərkisin Tiflisdəki Eçmiədzin nümayəndəsi ilə ziddiyyətləri tamamilə aradan qaldırılmadı.

Alban katolikosluğunun müstəqilliyini hər şeydən uca tutan Sərkis Eçmiədzinə verdiyi vədi pozmalı oldu. “Eçmiədzindən asılı olmadan yaşamağa öyrəmiş bu xalqın özünün əsrlər boyu xüsusi dini idarəsi olan Alban katolikosluğu olmuşdur” fikrinin müəllifi olan Raffi Sərkisin bu katolikosluğun nümayəndələrindən biri olduğunu təsdiqləyirdi [19, s.20].

Sərkis Qarabağa qayıdan kimi bir çox xanlara məktublar yazaraq, hətta yanına gedərək onların razılığı ilə özünə Qarabağ patriarxı rütbəsini almışdı. Mehdiqulu xan hətta Eçmiədzinin Qarabağda təsirini zəiflətmək üçün özünün 1227-ci ilin şəvval ayında (1812-ci il noyabr-oktyabr) imzaladığı xüsusi fərmanı ilə onun Gəncəsər katolikosu hüququnu təsdiqləmişdi [12, s.81].

Alban kilsəsinin ləğvi. Güllüstan müqaviləsinin bağlanması erməni katolikoslarının fəaliyyətini daha da artırdı. Mehdiqulu xan tərəfindən Sərkisin Gəncəsər patriarxı kimi tanınması Yefremi hiddətləndirmişdi. O, hətta Rtişşevi katolikos Sərkisə qarşı tədbirlərin görülməsinə təhrik edə bilmişdi. Eçmiədzin patriarxı Yefremdən şikayət alan Rtişşev özünün Orbelianiyə ünvanladığı məktubunda bu hadisəyə münasibətini bildirirdi. O, yazırdı: “Əlahəzrət imperatorun qanununa (Burada 1809-cu il 30 oktyabr qanunu nəzərdə tutulur [40, s.1178-1179]) məhəl qoyulmadan patriarx adını almaq həvəsinə düşən arxiyepiskop Sərkis özbaşına Qarabağda ona həvalə edilən yeparxiyada arxiyepiskop adına layiq olmayan hiyləyə əl ataraq, cidd-cəhd və xahiş dolu məktublarla həm də bir sıra xanları öz tərəfinə çəkməklə özünə Qarabağ patriarxı rütbəsini təsdiqləmişdir. Belə ki, əlahəzrət imperator Rusiya imperiyası hüduqlarında yaşayan bütün erməni xalqının vahid patriarxı kimi Eçmiədzin monastırında taxtı olan müqəddəs Yefremi layiq görmüş və təsdiq etmişdir. Bunun haqqında çarın fərmanı ... sizə də təqdim edilmişdir. Sizə tezliklə arxiyepiskop Sərkisi çağıraraq, ona həmin fərmanın gücünü təlqin etməyi və özünü özbaşına Qarabağ patriarxı adlandırmağı ağına gətirməyi belə qadağan etməyi, bundan sonra ona həvalə edilən dindarlar evini sakit və vicdanla idarə edəcəyi, əks təqdirdə Rusiya qanunları ilə ciddi cəzalandırılacağını bildirməyi tapşırıram” [41, s.437].

Eçmiədzin patriarxı Yefrem özünün “Qarabağ erməni ruhanilərinə və xalqına müraciəti”ndə yazırdı: “Arxiyepiskop Sərkis göstəriş olmadan özbaşına yerli diyara getmiş, Ümumrusiya İmperatorunun Şahanə hökmünün və mənim yüksək patriarx hakimiyyətimin əksinə olaraq, patriarx kimi qırmızı möhürdən istifadə etmişdir. Lakin nə zaman ki, əlahəzrət, qalib baş komandan general Nikolay Fyodoroviç Rtişşev Tiflisə gəldi, əlahəzrətin Şahanə hökmünə uyğun olaraq, ona bilmərrə patriarx adlanmağı qadağan etdi və qərara aldı ki, o, Qanzasar monastırının yeparxial arxiyepiskopu adlanmalıdır, knyaz Dmitri Orbeliani tərəfindən ondan bu barədə iltizam alındı. Lakin o, əlahəzrətin belə Şahanə hökmünə qarşı və müqəddəs Eçmiədzin taxtına və bizim patriarx hakimiyyətimizə qarşı çıxmağa, yeparxiya üzrə özbaşına gəzib, müqəddəs Miro paylamağa və kilsələrdə nevirak gəlirlərini toplamağa cəsarət etmişdir. Bu səbəblər üzündən arxiyepiskop Sərkis öz iradəsi ilə lənətlənmə altına düşüb ki, bu işdə sizin də iştirakınızı arzu etmir, bununla elan edirəm ki, o, bundan sonra öz dərəcəsiindən uzaqlaşdırılır” [42, s.443].

Nəticə etibarilə, Eçmiədzin patriarxı Yefrem və arxiyepiskop Nersesin birgə fəaliyyəti nəticəsində 1815-ci ilin dekabrın 18-də Gəncəsər katolikosluğu rəsmi şəkildə ləğv edildi. Sərkis isə Gəncəsər arxiyepiskopu və ya mitropoliti təyin edildi.

1822-ci ildə Qarabağ xanlığının, eyni zamanda mülkiyyətlərin ləğvi bu məsələnin tamamilə aradan qaldırılması ilə nəticələndi. Alban katoliklərinin hüquqları onların Qafqaza gətirdikləri Rusiya hakim dairələrinin əli ilə erməni katolikosu və arxiyepiskop tərəfindən ləğv edildi. Bununla da Eçmiədzin patriarxlığının xristian albanlarının erməniləşdirilməsi prosesini daha da gücləndirmiş oldu.

Gəncəsər arxiyepiskopu Sərkis nəhayət, 1823-cü ildə A.P.Yermolova Rusiyaya sədaqətli olacağı haqqında məktub yazdı [43, s.124-125]. İkinci Rusiya-Qacar müharibəsi başa çatan kimi arxiyepiskop Sərkis satqınlıqda ittiham olunaraq Tiflis həbsxanasına salındı. Abbas Mirzə tərəfindən əsir götürülən “ermənilərin” bir hissəsini azad etdiyinə görə həbs olunmuş Sərkis səkkiz aydan sonra azad edilmişdi [44, s.251-252]. Lakin həbsdə olan zaman ona verilən işgəncələr onun sağlamlığını əlindən almışdı. Tiflisdən qayıdandan bir müddət sonra o, dünyasını dəyişdi.

Arxiyepiskop Sərkisin ölümündən iki il sonra 1830-cu ildə Qarabağ mülkiyyətlərinin xahişi nəzərə alınaraq Eçmiədzin tərəfindən yepiskop Sərkisin qardaşı oğlu yepiskop Bağdasar onun yerinə təyin edildi [19, s.110].

1836-cı il 11 mart əsasnaməsi. 1836-cı il martın 11-də çar tərəfindən 10 fəsil və 141 maddədən ibarət “Rusiyada erməni-qriqoryan kilsəsinin işinin idarə olunması haqqında əsasnamə” təsdiq edildi [45, s.194-209]. Qanunun 1830-cu ilin martında tərtib edilmiş əsasnamə layihəsi dəfələrlə müzakirə olunduqdan sonra nəhayət Eçmiədzin patriarxının bəzi qeydləri nəzərə alınmaqla çar tərəfindən təsdiq edildi. Əsasnamənin I fəslə erməni-qriqorian kilsəsinin ümumi hüquqları və üstünlükləri (1-9), II fəslə Eçmiədzin Ali Patriarxı (10-32), III fəslə Eçmiədzin erməni-qriqorian sinodu (33-54), IV fəslə erməni-qriqorian kilsələrinin yeparxiya rəisləri (55-71), V fəslə erməni-qriqorian konsistoriya və dini idarələri (72-82), VI fəslə monastırlar (83-101), VII fəslə bəyaz ruhanilər (102-111), VIII fəslə erməni-qriqorian kilsəsinin ruhani seminariyaları (112-116), IX fəslə erməni-qriqorian kilsəsinin mülkiyyətinin idarəsi (117-126) və sonuncu, X fəslə erməni-qriqorian kilsəsinin ruhani və kilsə xidmətçilərinin gəlirləri və onların dul və yetimləri himayəsi (127-141) haqqındadır.

Alban kilsəsinin ləğvi və onun əsasında həyata keçirilən dəyişiklik əsasnamənin IV fəslində əksini tapmışdır. “Erməni-qriqorian kilsəsinin yeparxiya rəisləri haqqında” adlandırılan bu fəsildə erməni-qriqorian kilsəsinin həmin etiqadın arxiyepiskopları tərəfindən idarə olunan yeparxiyalara bölündüyü (55), Rusiya hüdudlarında erməni-qriqorian kilsəsinin altı yeparxiyasının yerləşdiyi bildirilirdi. Bunun dördü İrəvan, Qarabağ, Şirvan və Gürcüstan olmaqla Cənubi Qafqazın payına düşürdü.

Əsasnaməyə görə, Qarabağ yeparxiyası Qarabağın özündəki, Şəki və Talış əyalətlərindəki erməni-qriqorian kilsələrini əhatə edirdi. Tatev mitropoliyası Qarabağdan ayrılaraq patriarxın özünün rəisi olduğu İrəvan yeparxiyasına verilmişdi. Beləliklə, erməni-qriqorian kilsəsi elan olunan Azərbaycan ərazisindəki bütün Alban kilsələri onun yeparxiyalarına daxil edildi. Tarixi Gəncəsər Alban kilsəsindən inkar edildi ki, bu da faktiki olaraq Alban kilsəsinin hüquqi baxımdan ləğv edilməsi deməkdir.

1836-cı il Əsasnaməsi ilə erməni-qriqorian kilsəsi nəinki ənənəvi mövqeyini saxladı, eyni zamanda Alban kilsəsinin ləğvi, irsinin və mülkiyyətinin ona verilməsi ilə vəziyyəti daha da

yaxşılaşdı, real olaraq hakim rus pravoslav kilsəsinə yaxın səviyyəyə sahib oldu. Əsasnamənin qəbulundan sonra real vəziyyətin ona uyğunlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsinə başlandı [46].

1836-cı ildə Şuşada Qarabağ yeparxiyası təsis edildi. Bağdasar Eçmiədzinə çağırılaraq sədaqət andı içdikdən sonra Qarabağ yeparxiyası konsisteriya rəisi təyin edildi. Əvvəllər Alban metropoliti hesab olunan Bağdasar özünün ruhanilik hakimiyyətində müstəqil idi. Lakin konsisteriya təsis olunandan sonra birbaşa Eçmiədzinə tabe edildi. O, Alban katolikoslarının çoxəsrlik iqamətgahı olan Gəncəsər monastırını tərk etməli oldu. Qarabağ yeparxiyası rəisi təyin olunan Bağdasar 1852-ci ilədək həmin işi icra etmişdir [47, s.544].

Nəticə. Beləliklə, erməni kilsəsi tarixən rəqib kimi görmüş Alban kilsəsinin nəhayət, Rusiyanın əli ilə ləğvinə nail oldu. Alban kilsəsinin ləğvindən sonra onun mülklərini və tarixi irsini özünüküləşdirən erməni kilsəsi onlar üzərində hüququnu təsdiq etmək üçün dini-ideoloji və siyasi mübarizəsini genişləndirdi, yeni dövrün əsas istiqaməti İslama və Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddialarına və etnik təmizlənməsinə yönəldi.

ƏDƏBİYYAT

1. Musa Kalankatlı. Alban tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. – Bakı: Avrasiya press, 2006. – 296 s.
2. Окрочеделова И.Л. Об изобретении грузинского алфавита // Труды V Археологического съезда в Тифлисе. – Москва: Типография А.И. Момонтова и К°, 1887. – С. 221-229 / с. 228
3. Пьер д'Авити об армянах // <https://bobruisk.guru/armenians/>
4. Краткий обзор армяно-григорианских монастырь и храмов // Кавказский календарь на 1885 год. – Тифлис: Типография канцелярии главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1884. Отдел I.
5. Сношение Армянской церкви с восточную православиею. О соединении, в двенадцатом веке. – Москва: Издано в типографии Семена, 1847. – 69 с. / с.6
6. Насиуев Q.Ə. Vərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. – Bakı: UniPrint, 2008. – 250 s.
7. Сборник армянской литературы. – Петроград: Книгоиздательство «Парус», 1916. – 316 с.
8. Бақрадзе Д. Кавказ в древних памятниках христианства // Записки общества любителей Кавказской археологии. – Тифлис: Типография главного управления Закавказского края, 1875. – 188 с.
9. Орбели И.А. Асан Джалал, князь Хачинский // Известия Императорской Академии Наук, 1909, №6. – С.405-436.
10. Киракос Гандзакетци. История Армении. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательство «Наука», 1976. – 357 с.
11. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. – 424 s.
12. Магалян А.В. Армянский княжеский род Асан-Джалалянов в XVII–XIX веках // Кавказский сборник. Москва: Аспект Пресс, 2017. – С. 74-90.
13. Указ Бегум хатун, жены султана Джаханшаха Кара-Коюнлу от 1462 г., выданный

Гандзасарскому католикосу Иоаннесу, коим удостоверяются его патриаршие права и предлагается государственным служащим данной местности не только не притеснять его и подчиненное ему духовенство взиманием разнообразных податей, но и в случае надобности оказывать им помощь // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы (XV-XVI вв.), выпуск I. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1956. – 314 с. Док. 3.

14. Указ Якуба падишаха Ак-Коюнлу от 1487 г. Гандзасарскому католикосу Шмавону, коим он утверждает его патриаршие права и освобождает подчиненное ему армянское духовенство от различных податей // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы (XV-XVI вв.), выпуск I. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1956. – 314 с. Док. 6.
15. Указ шаха Тахмаспа I Сефевиды от 1570 г., данный Гандзасарскому католикосу Григору, коим он вновь утверждает его патриаршие права и предписывает государственным должностным лицам на местах не притеснять его разными налогами и обязательствами // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы (XV-XVI вв.), выпуск I. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1956. – 314 с. Док. 18.
16. Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1606 г., удостоверяющий патриаршие права Гандзасарского католикоса Иоаннеса // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док. 5.
17. Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1607 г. относительно тафавут-е джизья, взимаемой с монахов Гандзасарского монастыря // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док. 7
18. Указ шаха Сафи Сефевиды от 1634 г. о передаче Гандзасарского патриаршества после смерти католикоса Иоаннеса католикосу Григору // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док. 23.
19. Раффи. Меликства Хамсы (1600-1827). Ереван: Наир, 1991. – 239 с.
20. Российский Государственный Исторический Архив, ф. 880, оп. 5, д. 374
21. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. – Москва: Правда, 1989. – 768 с.
22. Yesai Nəşən Calalyan. Qafqaz ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722-ci illər). – Bakı: İşıq, 1992. – 48 s.
23. Эзов Г.А. Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правителем // Кавказский вестник, ежемесячный научно-литературный журнал, №10, 1901. Приложение, 85 с.
24. Перевод послания армянских католикосов Исаия и Нерсеса и карабахских меликов. 18-го октября 1724 года // Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы извлеченные из Московского главного и С.-Петербургского архивов Министерства Иностранных Дел, Австрийского придворного и государственного

- архива, Королевско-Баварского тайного государственного архива и других учреждений. – СПб: Типография императорской Академии наук, 189. – С. 382-383. Док. №249.
25. Общее приложение к томам Полного собрания законов. К тому XVIII. – 1768. 13 139. а. – Июня 30. Высочайшая грамота Армянскому народу // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Т. XL. – СПб.: Печатано в типографии II отделение собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – 136 с. / с. 3
  26. Лазаревский институт в 1815–1848 гг. // https://mgimo.ru/upload/2015/10/lazarevsky-institut_g1-p1-3.pdf/
  27. О большом императорском алмазе // Русский архив, 1866, № 4.
  28. Иззбёры Ф. Всероссийский музей, или собрание предметов, касающихся познания русской империи. – Варшава: Типография Ивана Носковского, 1879. – 487 с.
  29. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. – Баку: Элм, 1990. – 224 с.
  30. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпохи его присоединения к Российской империи. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1852. – 1232 с.
  31. Письмо Агванского патриарха Израиля к гр. Гудовичу, от 19-го августа 1805 года // Акты собранные Кавказскою Археографическою комиссиею. В 12 томах. Т. III. – Тифлис: Типография Главного управления наместника Кавказского, 1869. Док. 149.
  32. Письмо И.В. Гудовича архиепископу Израилу о невозможности восстановить его епархиальным начальником в Елисаветполе 16 ноября 1806 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 323.
  33. Предписание гр. Гудовича ген.-м. Небольсему, от 11-го ноября 1807 года, №603 // Акты собранные Кавказскою Археографическою комиссиею. В 12 томах. Т. III. – Тифлис: Типография Главного управления наместника Кавказского, 1869. Док. 151.
  34. Записка Армянского архиепископа Иоанесса, поданная гр. Гудовичу // Акты собранные Кавказскою Археографическою комиссиею. В 12 томах. Т. III. – Тифлис: Типография Главного управления наместника Кавказского, 1869. Док. 152
  35. Отношение И.В. Гудовича ахпатскому архиепископу Саркису о беспрекословном подчинении его архиепископу Грузии - Иоаннесу. 11 марта 1807 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). – Ереван: Издательство Академии Наук Арм. ССР, 1971. Док. 343.
  36. Отношение И. В. Гудовича архиепископу Саркису о даче отчета об употреблении церковных сборов. 9 ноября 1807 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). – Ереван: Издательство Академии Наук Арм. ССР, 1971. Док. 375.
  37. Жалоба елисаветпольских жителей армян И. В. Гудовичу на кевха Бадала с просьбой упразднить его должность. 10 февраля 1808 года // Присоединение восточной

Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). – Ереван: Издательство Академии Наук Арм. ССР, 1971. Док. 392.

38. Отношение И. В. Гудовича елисаветпольскому жителю Бадал кевхе Апрумову о награждении его серебряной саблей за услуги, оказанные русским. 11 февраля 1808 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). – Ереван: Издательство Академии Наук Арм. ССР, 1971. Док. № 393.
39. Прощение Ахпатского архиепископа Саркиса П.Д. Цицианову об утверждении его в правах. Январь 1805 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). – Ереван: Издательство Академии Наук Арм. ССР, 1971. Док. 204.
40. О имении сему патриарху в своем ведомстве по духовным и церковным делам армян, в Российской империи находящихся, и об избрании для управления оными архиепископа // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XXX. 1808-1809. – СПб.: печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Ст. 23873.
41. Предложение ген. Ртищева ген.-л. кн. Орбелиани, от 19-го ноября 1813 года, № 680 // Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. В 12-ти томах. Т. V. – Тифлис: Типография главного управления наместника кавказского, 1873. Док. 518.
42. Обвещание патриарха Ефрема всему Карабагскому армянскому духовенству и народу, от 18-го декабря 1815 года. - Эчмиадзин // Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. В 12-ти томах. Т. V. – Тифлис: Типография главного управления наместника кавказского, 1873. Док. 522.
43. Письмо митрополита Саркиса Хасан-Джалаляна А.П.Ермолову о приверженности к России, 8 мая 1823 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. II. (1814-1830). Ереван: Издательство Академии Наук АрмССР, 1978. Док. № 89.
44. Письмо архиеп. Нерсеса к ген. Паскевичу, от 14-го июня 1827 года, №89 // Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. В 12-ти томах. Т. VII. – Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1878, Док. 204.
45. Высочайше утвержденное положение о управлении делами Армяно-Грегорианской Церкви в Росии // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. Том XI. Отделение 1. 1836 г. СПб.: в типографии II отделения собственной е.и.в. канцелярии, 1837. Ст. 8970.
46. Şükürov Ş. Azərbaycanda Alban kilsəsinin ləğvindən 180 il ötür // https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/xeber_azerbaycanda_alban_kilsesinin_legvinden-417927
47. Карабахская епархия // Кавказский календарь на 1853 год. Тифлис: Печатано в типографии канцелярии наместника Кавказского, 1852.